

Ә. А. БАҒЫРОВ

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИНИН ҮСЛУБИЙДАТЫ

АЗӘРБАЙЧАН ДӘВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ
1985

АННОТАСИЯ

С. М. Киров адына АДУ филолокија вә журналистика факультетләринин бүтүн ше'бәләринин тәләбәләри, һәмчинин орта мәктәбләримизин мүәллимләри үчүн нәзәрә тутулмуш һәмин дәрс вәсaitи Азәрбајҹан дили әсас нитг һиссәләринин (исим, сифәт, әвәзлик, сај вә фе'л) үслуби хүсусијјәтләrinә hәср олунмушдур.

Исим бәһсиндә кәмијјәт, мәнсубијјәт, һал категоријалары вә хүсуси исимләр үслуб бахымындан тәдгиг олунмушдур. Сифәт, әвәзлик вә сајлардан бәһс олунаркән бунларын айры-айры категоријаларынын синонимлиji вә үслуби хүсусијјәтләри көстәрилир.

Дәрс вәсaitиндә, тәбии әлараг, фе'лләрә хүсуси јер ве-рилмишdir.

Іәмин дәрс вәсaitи филолокија вә журналистика факультетләриндә тәдрис олунан «Нитг мәдәнијјәтинин әсаслары» вә «Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты» курслары илә әлагәдәр тәләбәләре көмәк мәгсәди илә јазылыр. Бу фәnlәр ики факультәтин күндүз, ахшам вә гијаби ше'бәләриндә тәхми-нән, 1000 тәләбә тәрәфиндән өjrәнилир.

«Нитг мәдәнијјәтинин әсаслары» фәнни 134 saat, практик үслубијјат исә 111 saatda тәдрис олунур.

Елми редактору проф. Ә. З. Абдуллајев

Рә'јчиләр: проф. M. Mәммәдов
Дос. A. Асланов

КИРИШ

Азәрбајҹан дилчилијиндә үслубијјат ән аз ишләнмиш са-
һәләрдәндир. Буну хатырлатмаг кифајәтdir ки, дилчилији-
мизин бу мүһум бөлмәсинә даир илк әсәр јалныз 1933-чу
илдә А. Тағызадә вә X. С. Хочајев тәрәфиндән јазылмыш вә
1934-чу илдә онун тәсчіһ едилмиш икинчи нәшри чап олун-
мушдур.¹ Бундан, тәхминән, 30 ил сонра проф. Э. М. Дәмир-
чизадә «Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты»² ады илә бир дәрс
вәсәнти чап етдиришишdir ки, бу китабын бәյүк әһәмијјәти-
ни сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Һәмин әсәрдә морфологи
үслубијјата, нисбәтән, аз јер верилирсә дә, илк тәшәббүс
олдуру нәзәрә алынарса, онун елми-нәзәри вә практик әһә-
мијјәти ајдын олар. Азәрбајҹан ССР Елмләр Академија-
сы И. Нәсими ад. Диңчилик институтунун әмәкдашлары тә-
рәфиндән јазылмыш «Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубиј-
јаты. Очеркләр»³ китабында исә морфологи категоријала-
рын үслуби хүсусијјәтләринә, нисбәтән, аз јер верилшишdir.
Бурадан да көрүнүр ки, Азәрбајҹан дилинин морфологи гу-
рулушунун үслуби имканларынын өјрәнилмәсинә бәйүк еһ-
тијач вардыр.

Дикәр тәрәфдән, университетин филолокија вә журна-
листика факультәләрindә тәдрис олунан «Нитг мәдәнијјәти-
нин әсаслары» вә «Практик үслубијјат» фәnlәrinin тә-
ләбәләр тәрәфиндән даһа јахшы мәнимсәнилмәси учүн мор-
фологи үслубијјатын әтрафлы сурәтдә тәдгиги, һәмчинин
бу һагда мүәјҗән бир дәрс вәсәтинин јазылыб чап етдирил-
мәси чох вачиб мәсәлә кими гарышыја чыхыр. Услубијјатын
республиканын башга али мәктәбләринин филолокија фа-
култәләриндә дә тәдриси исә бу фәнни өјрәнилмәсинин ва-
чиблијини көстәрир.

¹ А. Тағызадә vә X. J. Хочајев. Myxtəsər yslubijjat. Azər-
nəşr, Bakъ, 1934.

² Э. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты. Али мәктәбләр учүн дәрс вәсәнти, Азәртәдريسнәшр, Бакы, 1962.

³ Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијјаты. (Очеркләр) «Елм» нәшриј-
јаты, Бакы, 1970.

Услубијат фәнниин, о чүмләдән онун морфологи им-
канларының үслуби хүсусијәтләринин өјрәнилмәси али мәк-
тәб тәләбәләринин үмуми савад сәвијјәсинин јүксәлмәсинә
хидмәт едир. Бу да, өз нөвбәсендә, кәләчәк али тәһсилли
мутәхәссисләри нитг мәдәнијәтинин јүксәлмәсинә, онларын
дөврүмүзүн лајигли вәтәндашлары кими јетишмәсинә көмәк
едәр.

Охучуларын сәрәнчамына тәгдим едиләй һәмин дәрс
вәсaitи дә, зәннимизчә, бу мәгсәдә хидмәт едәчәкдир.

Дәрс вәсaitиндә анчаг әсас нитг һиссәләринин үслуби
хүсусијәтләрindәn бәһс олунышдуру. Көмәкчи нитг һиссә-
ләринин үслуби хүсусијәтләри исә кәләчәк тәдгигатын об-
јекти олачагдыр.

Мүәллиф буны да охучуларын нәзәринә чатдырмағы өзү-
нә борч билир ки, китабда айры-айры нитг һиссәләринин үслуби
хүсусијәтләрindәn бәһс олунаркән, јери кәлдикчә, бу-
лара грамматик чәһәтдән дә јанашилмышдыр.

Белә ки, бир морфологи категоријанын үслуб бахымын-
дан изаһы заманы онун грамматик чәһәтдән шәрhi дә ла-
зым қәлир. Бурасы да мараглыдыр ки, мәтн дахилиндә би-
шәкилчинин, ја бир нитг һиссәсинин үслуби вәзиғәси илә
јанаши, онун грамматик вәзиғәси дә өзүнү қөстәрир. Лә-
кин чүмләнин ишләндиги конкрет шәраитә диггәтлә нәзәр је-
тирилдикдә айдын олур ки, әкәр бир мәгамда сөзүн ja шә-
килчинин грамматик вәзиғәси мә'нача үстүнлүк тәшкىл
едирсә, үслубча бир гәдәр зәиф һисс олунар. Башга бир мә-
гамда мүәллифин ja натигин фикриндән, мәгсәдиндән асы-
лы олараг, үслуби вәзиғә там үстүнлүк тәшкىл етдији һал
да, грамматик вәзиғә күчлә сезиләчәк дәрәчәдә зәиф олур.
Буна көрә дә бир мәтнин үслуб чәһәтдән шәрhi заманы јазан
вә ја данышан шәхсин мәгсәди, онун өзүнүн вә гарышында-
кынын (охучу ја динләјичинин) үмуми дүнja бахышы, надисә
вә адамлара мұнасибәти, конкрет шәраит нәзәрә алышмалы-
дыр.

Әсәри охујуб, онун чатышмајан чәһәтләрини, гүсурла-
рыны қөстәрән ѡлдашлара мүәллиф әvvәлчәдән өз миннәт-
дарлығыны билдирир.²

ИСИМЛӘРИН ҮСЛУБИ ХҮСУСИЈӘТЛӘРИ

Әсас нитг һиссәләрindәn бири олан исимләр дилдә бејүк
әһәмијјәтә малиқдир. Башга дилләрдә одугу кими, Азәрбај-
чан дилиндә дә бүтүн мадди, мә'нәви вә абстракт мәғнүмлар
исимләр васитәсилә ифадә едилir.

Азәрбајчан дилчилијиндә исимләр һаггында тәдгигат вә
мә'лumat XIX әсрдән башлајыр. Тәхминән бир әср јарым-
дыйр ки, мүхтәлиф дәрс вәсaitи, дәрслик, монографија, дис-
сертасија вә мәгаләләрдә исмин категоријалары өјрәнилir,
шәрhi едилir вә тәдрис олунур.

Совет һакимијјәти илләрindә исимләр кетдикчә даһа ке-
ниш тәдгиг едилir. Бу мүһум нитг һиссәси инди даһа дә-
риндән өјрәнилir, орта вә али мәктәбләримиздә тәдريس еди-
лир. Азәрбајчан совет дилчилијинин баниләрindәn бири
олан проф. М. Һ. Һүсејнзадән дилимизин морфологијасы
үзәриндә апардығы чохиллик тәдгигат вә арашдырмаларында
исимләр, шүбһәсиз, хүсуси јер тутмагдадыr.¹

Исимләрин үслуби хүсусијәтләри һаггында тәдгигат
исә анчаг 60-чы илләрдә мејдана чыхмышдыр. Азәрбајчан
дилчилијиндә исимләрин үслуби хүсусијәтләри һаггында
иilk сөзу Азәрбајчан ССР ЕА мүхбир үзвү, проф. Э. М. Дә-
мирчизадә сөjlәмишdir.

«Исмин морфологи ваһидләри вә үслуби имканлары»
үмуми башлығы алтында проф. Э. М. Дәмирчизадә кәмиј-
јәт, һал вә мәнсубијјәт категоријаларынын бә'зи үслуби им-
канларындан бәһс етмишdir.²

Исмин үслуби имканларындан данышаркән проф. Э. М.
Дәмирчизадә һал категоријасынын үзәриндә даһа чох да-
јанмыш, һал шәкилчиләринин мә'на чаларларыны кениш
мигјасда шәрhi етмишdir.

Бундан бир гәдәр соңра С. М. Киров адына АДУ нәшриј-
јаты гијаби шө'бә тәләбәләrinә көмәк мәгсәди илә «Исим-

¹ М. Һүсејнзадә. Мұасир Азәрбајчан дили, морфология Али
мәктәбләр учүн дәрслик. «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1973, сәh. 19—77.

² Э. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијаты. Али мәктәбләр
учүн дәрс вәсaitи. Азәртәдриснәшр, Бакы, 1962, сәh. 188—209.

ләрин үслуби хүсусијјэтләри» адлы бир брошүура чап едир. Һәмнин кичик һәчмли эсәрдә исмин кәмијјәт, мәнсубијјәт, һал категоријаларындан бәһс олунмуш вә хүсуси исимләрин үслуби имканлары һагында мұхтәсәр бир мә'лumat верилмишdir.³

Азәрбајчан ССР ЕА Нәсими адына Диңчилик институту нун елми әмәкдашлары тәрәфиндән жазылмыш «Азәрбајчан бәдии дилинин үслубијјаты (очеркләр)» китабында да исимләрдән «Морфологи категоријаларын үслуби имканлары» башлығында данышылмышдыр.⁴ Бурада, әсас е'тибары ила, исимләрин бәдии әдәбијатдакы үслуби вәзиғә вә әһәмијјәтиндән бәһс олунур.

Исимләр бир сыра грамматик категоријалара маликдир ки, бунлар, ejni заманда, соҳ зәнкин вә мараглы үслуби вәзиғәләр дә јерине жетирә билирләр. Бунларын арашдырылыб мејдана чыхарылмасы қәмијјәт, мәнсубијјәт вә һал категоријаларының әдәби дилин бу вә ja дикәр үслубунда жаратыглары тә'сир гүввәсини, ифадә мүкәммәллијини өјрәнмәjә, бунлардан сәмәрәли истигадә ѡолларыны мүэjjәnlәшдирмәjә көмек едир.

Мә'лумдур ки, қәмијјәт, мәнсубијјәт вә һал категоријалары анчаг исимләре аид дејилдир. Буна көрә дә грамматикләр бунлары үмуми грамматик категорија кими изаһ едир ләр.

Қәмијјәт, мәнсубијјәт вә һал категоријаларының үслуб бахымындан әһәмијјәти ондадыр ки, онлара аид олан шәкилчиләр јазы вә шифаһи данышыг заманы бир-бирини әвәз етмәклә, синоним сөз вә ифадәләрин мејдана чыхмасына сәбәб олур, беләликлә дә данышшанын вә ja јазанын мәгсәдиндән асылы олараг, јазыда вә нитгә даһа сәрраст, даһа дәгиг вә даһа тә'сирли мә'налар јарадырлар. Үслубијјаты марагландыран үмдә чәhәт дә будур. Белә ки, биз бир чүмләдә «даш», башга бир чүмләдә исә «дашлар» сөзүнү ишләдәркән бу үмуми исмин «лар» қәмијјәт шәкилчиси илә ишләнмәси ja ишләнмәмәси фактыны гејд етмәклә, бунларын һансы конкрет мәгамда мәгсәдә даһа уйғун олуб-олмадырыны һисс етмәли вә ондан (қәмијјәт шәкилчисиндән) сәмәрәли истигадә етмәлийк. Еләчә дә үмумән морфологи имканларын, хүсусен мәнсубијјәт категоријасының дилдәки үслуби әһәмијјәти, бирләшмә дахилиндә һәмнин шәкилчинин јаҳуд бирләшмәнин биринчи тәрәфинин һансы һалларда ишлән-

3 Э. Бағыров. Исимләрин үслуби хүсусијјэтләри (методик көс-териш). АДУ нәшријаты, Бакы, 1964, сәh. 27.

4 Азәрбајчан бәдии дилинин үслубијјаты (очеркләр), редакторлары М. Ш. Ширәлиев, З. И. Будагова. «Елм» нәшријаты, Бакы, 1970.

мәли олуб-олмадыры, һансы мәгамда исә ишләнмәjә дә билдијини мүэjjәnlәшдирмәклә аждын олур.

Буна көрә дә биз исимләрин үслуби әһәмијјәт вә хүсусијјэтләрини ашағыдақы категоријалар әсасында өјрәнәчәjик:

1. Қәмијјәт категоријасы
2. Мәнсубијјәт категоријасы
3. һал категоријасы

Исимләрдә қәмијјәт категоријасы вә бунун үслуби хүсусијјэтләри

Башга түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә исимләрин мүэjjән бир һиссеси һеч бир морфологи әламәт олмадан да چәмлик мәфһүму билдирир. Бу чәhәт исимләрдә қәмијјәт категоријасының ифадә едилмәси үчүн мүэjjән үслуби имканларын јарапмасына сәбәб олур. Белә ки, бир әшjanын чохлуғуну ифадә етмәк үчүн бир јердә چәмлик билдирирән шәкилчидән истигадә олундуғу һалда, башга бир јердә бу шәкилчијә ентијац һисс едилмир, ja да садәчә олараг, бу шәкилчи ишләнмир. Бунлардан һансынын нә заман әлверишли олуб-олмамасы исә, шубhәсиз, нитгин мәгсәдиндән асылыдыр. Биз бир һалда «мәктәбин һәjәтине чох шакирд топлашмышды» дејириксә, башга бир һалда һәмнин фикри «мәктәбин һәjәтине чох шакирд топлашмышды», «мәктәбин һәjәтине бир нечә шакирд топлашмышды», «мәктәбин һәjәтине онларча (јүзләрчә) шакирд топлашмышды» вә с. тәрзиндә дә ифадә едә билирик. Бурадакы чүмләләrin һәр бириндә «шакирд» исминин қәмијјәтчә чохлуғу (чәмлиji) шубhәсиздир. Демәли, Азәрбајчан дилинин исимләриндә қәмијјәт анлајышы յалныз грамматик шәкилчи илә (-лар/-ләр) дејил, бә'зән гејри-мүэjjән сајларын ишләнмәси илә дә ифадә олунур.

Дикәр тәрәфдән Азәрбајчан дилиндә тәк һалда ишләнән исимләр сајын көмәжи олмадан да, бә'зән, چәмлик мә'насыны әкс етдирир. Белә бир тәсвир парчасыны нәзәрдән кечирәk:

«Иәр күн чајымы ичәр-ичмәз алачыгдан чыхырдым. Ушаглары тапыб чијәләк, кәбәләк топламаға, ja дәрәдә балыг тутмаға кедирдик. (А. Шаиг, «Көч»). Соң чүмләдәки «чијәләк», «кәбәләк», «балыг» исимләри тәк һалда ишләнмишdir. Лакин һәр бир охучу аждын баша дүшүр ки, бурада сәhәт тәкчә бир чијәләк, кәбәләк вә тәк бир балыг һагында кетмир. Чүмләнин үмуми мә'насындан анламаг олур ки, «чијәләк», «кәбәләк» вә «балыг» исимләри қәмијјәтчә бирдән артыгдыр.

М. Ибраһимовун «Бөյүк дајаг» романының бир јеринде гојун сүрүләри һағында олан кичик тәсвир парчасында охујуруг:

«Ахшам гаралығы дүшәндә *гојунун* салланараг чөлдән гаяитмасы үрәжини ачан унудулмаз бир мәнзәрә олду». (М. Ибраһимов, «Бөйүк дајаг»). Бу чүмләдәки «*гојун*» үмуми исми анчаг формача тәк һалда ишләнмиш вә «*гојунлар*» сөзүн мә'насыны верир. Бу хұсусијәт жазычының дилинә үмумхалг дилиндән кәлмишdir. Гојунчулугла мәшгүл олан јерләрдә әнали һеч ваҳт «*гојунлар кәлди*» вә ja «*гојунларын габағына чых*»—демәз, «*гојун кәлди*», жаҳуд да «*гојунун габағына чых*»—дејәр. Эксәр һаллarda исә *гојун* сөзүнә бир нөв синоним оларағ һејван исми ишләнәр. Бу исмин тәк һалы исә, ejni илә чәм һалыны мә'насыны верәр.

С. Рәһимов «Шамо» романында «адам» үмуми исмини «адамлар» мә'насында тез-тез ишләдир; мәс.: «*Биз сөзүмүзү элигабарлы адама, ...чөрәксиз адама, ач-јалавач адама, дәјүлүб-сөјүлән адама, әзилиб-тапдаланан адама демәлијик*». (С. Рәһимов, «Шамо»).

Б. Ваһабзадәнин «Шәби-һичран» поемасында «инсан» исми тәк һалда ишләнәрәк, «инсанлар» исмини мә'насыны верир. Ашағыда верәчәјимиз бейтдә һәмин исим һәтта әнали, чамаат, халг кими топлуулуг билдириән исимләрин синоними кими дә сәсләнир; мәс.:

«Өтдү ајлар, өтдү илләр, дүнијаның һәр бучағындан
Бу мәзары зијәрәтә ахын-ахын *инсан*».

(Б. Ваһабзадә, «Шәби-һичран»)

Кәтиридијимиз бу мисаллардан көрүнүр ки, исмин формача тәк һалда ишләнмәси мүәjjән мәтн дахилиндә, ejni заманда, үслуби әһәмијјәтә *мәликдир*.

Бүтүн бунларла бирликдә, Азәрбајҹан дилиндә чәмлик (choхlуг) анлајышыны ифадә етмәк учун әсас үнсүр -лар/-ләр шәкилчисидir. -Лар/-ләр шәкилчинин чәмлик билдириән онун грамматик вәзиғесидir.

Азәрбајҹан дилиндә -лар/-ләр шәкилчинин грамматик вәзиғесиндән әлавә, үслуби вәзиғәләри дә вардыр. Бу шәкилчиләrin үслуби әһәмијјәти хұсуси исимләрә әлавә олундугда өзүнү даһа артыг һисс етдирир. Ади һалда исимләр ифадә етдикләри варлығын тәк олдуғуну, бир-биринин ejni олмајан әшжаларын адларыны билдириккләrinә көрә чәм шәкилчиси гәбул етмәзләр. Лакин бә'зән нитгимиздә, жазылармызыда јүксәк һиссләри дә (ифтихар, гүрүр, нифрәт, гәзәб, ришхәнд вә с.) ифадә етмәли олуруг ки, белә һаллarda

хұсуси исимләрин сонуна да чәм шәкилчиси әлавә едә ғилирик.

Исимләрин (һәм хұсуси, һәм дә үмуми) чәм шәкилчиси гәбул едәрәк ишләнмәсindә ашағыдақы үслуби һаллары көстәрмәк мүмкүндүр.

1. Шәхс адларыны билдириән хұсуси исимләрә чәм шәкилчиси әлавә едилмәкәлә јүксәк һиссләр, экспрессија ифадә олунур.

Шәхс адларыны билдириән хұсуси исимләрин чәм һалда ишләнмәсindә даһа чох бәдии әсәрләrin, публистик мәгаләләrin дилиндә раст кәлирик.

Халг шаири Сәмәд Вурғунун «Вагиф» пјесиндә гоча кәндлиниң нитгиндә белә бир бејт вардыр:

«Бу дағлар гојунунда аслан јатмышдыр,
Бурда *Короглулар* ат ојнатмышдыр».

(С. Вурғун, «Вагиф»)

Бу چәһәтдән Бәхтијар Ваһабзадәnin «Шәби-һичран» поемасында Мәһәммәдин дилиндә охудуғумуз ашағыдақы мисралар да диггәти чәлб едир:

«Әбул-ұлаларын, Низамиләрин
Ән кичик, ән ачыз шакирдијәм мән».

(Б. Ваһабзадә, «Шәби-һичран»)

Һәмин мисалларда, Короглулар, Әбул-ұлалар, Низамиләр хұсуси исимләринин чәм һалда верilmәси охучу вә ja тамашачыда өз халғының гәһрәман кечмиши, бөјүк шаир вә мүтәффеккирләrinә көрә гүрүр, фәрәh, вәтәнпәрвәрлик һиссләри жарадыр.

2. Шәхс адларыны билдириән хұсуси исимләрә чәм шәкилчинин әлавә едилмәси илә кинајә, ришхәнд вә һәтта ифшаедици сатиранын мәјдана чыхмасы мүәллифин идеясындан, бу идеянын ифадәси учун истигадә олунан әдәби нөвдән дә чох асылыдыр. Сабир јазанды ки:

«Таџирләrimiz Соңалара бәнд олачагмыш,
Вәдәхт Түкәзбанлары нејләрдин, иләни?—

о, Соңалар, Түкәзбанлар хұсуси исимләрини чәм һалында ишләтмәкәлә истисмар, түфејли һәјат сүрәнләр, мешшанлар дүнjasыны ифша етмәк идеясыны ифадә едириди.

3. Бир тајфа, нәсил, сұлалә вә һәтта аиләнин ифадәси учун хұсуси исемә чәм шәкилчиси кәтирилир.

Бу һалда да хұсуси исимләр мәтнә хұсуси мә'на чаларлығы әлавә етмисш олур. Бунун өзү дә мұхтәлиф вәзијјәтдә ишләнир:

а) Тарихдә мәшһүр олан сұлаләләри ифадә едир; мәс: «Азәрбајҹан Сафәвиләр һакимијјетинин илк дөврүндә (I Шаһ Аббаса гәдәр) Сәфәвиләр империјасының тәркибинә дахил едилмиш өлкәләр ичәрисиндә ән мәдәни өлкә иди». (И. Зәринәзадә, «Фарс дилиндә Азәрбајҹан сөзләри»).

б) Бир фамилија, тајфа вә ја айләни ифадә едир; мәс: «Атлылар Абышлыларын евини гәфилдән мұнасиријә алдылар». (Мир Чәлал, «Дирилән адам»).

4. Чәм шәкилчисинин үмуми исимләрә әлавә едилмәси илә јүкәк һиссләр вә арзуларын ифадәси даһа да гүввәтләндирилмиш олур:

«Кор кими галмасын инсан,
Галхсын чөналәтин гаранлығындан.
Ачылсын һәр јердә мәктәб, мәдрәсә,
Балалар гүш кими версин сәс-сәс.
Дағларын дәшүндән јоллар чәкилсін,
Јоллар кәнарында құлләр әқилсін.
Нәғмәләр бәзәсін вәтән мұлқуну,
Мән дә гоча вахты көрүм о құнү»

(С. Вурғұн, «Вагиф»)

Јаҳуд:

«Көз үстә јериниз вар,
Бизим әзиз гардашлар.
Танызырам о дағлары,
Дүрнә көзлү булаглары».

С. Вурғұнун «Вагиф» пјесиндәki Вагиф вә Елдар сурәтләrinin дилиндән көтүрдүйумуз бу парчаларын мәзмунуну бир кәнара гојуб, бурадакы балалар, дағлар, јоллар, құлләр, нәғмәләр, гардашлар, булаглар кими үмуми исимләрин мәтнә вердикләри әлавә мә'на чаларлығына диггәт етсәк, онда ифадә олунан јүкәк һиссләrinin јаранмасында -лар/-ләр чәм шәкилчисинин нә гәдәр әһәмијјетли олдуғу аյдынлашар. Дикәр тәрәфдән, бу шे'р парчаларындакы чәм шәкилчиләrinin грамматик вәзиғесини инкар етмәк мүмкүн олмадыры кими, һәмин шәкилчиләrinin үслуби әһәмијјетини дә көрмәмәк мүмкүн деилдир.

Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» пјесиндә Елханын Солмаз илә бир мұкалимәсіндә дә үмуми исимләрә чәм шәкилчисинин гошуулмасы илә гәһрәманын јүкәк лирик һиссләри ифадә олунмушшур: «Ана тәбиэтин өз јавруларына вердији бу јашыл әмәнләр, кениш мәһсүлдар әлләр, ирмаглар, сәрин сулар—hamысы кимин олмалыдыр?» (Ч. Чаббарлы, «Од кәлини»).

Әсәrin мәзмуну вә сурәтиң һәјат һадисәләrinе мұнасиbetinе дәрindәn һәзәр салсаг, бурадакы әмәнләр, әлләр,

ирмаглар, сулар үмуми исимләrinin ади һалда чохлуг, чәмлик билдиримәк хүсусијјетиндән фәргли олдуғуны көрәrik.

5. Инсан бәдәнинин гоша үзвләrinи билдириән үмуми исимләrin чәм һалда ишләнмәси мүәjjән үслуби мәнијјет кәсб едир.

Ади һалда, јә'ни биз өз данышығымызда охучу вә ја дин-ләjичијә чатдырмаг истәдијимиз мәтләбә һеч бир әлавә, јени мә'на чаларлығы артырмаг истәмәдикдә көз, гаш, гол, әл, додаг вә бу кими гоша (чүт) бәдән үзвләrinи һәм тәк, һәм дә чәм һалда ишләдә билирик. О јердә ки, мүәллиф һадисәләrin чәрәjanындан мүтәэссир олур, өз динләjичи, охучу вә ја тамашачысыны да ејни һиссләри јашамаға вадар етмәк истәјир, онда јухарыда көстәрдијимиз исимләr даһа чох чәм һалда ишләнир. Классик Азәрбајҹан әдәбијјатында буна даир чохлу нұмунә көстәрмәк мүмкүндүр; мәс:

«Чәкилир сүрмәләр гаралы қөзләр,
Алыр мәндән сәбүр гаралы қөзләр,
Жолуна баҳмадан гаралы қөзләр,
Кәл инди бир гуру аяг илә сән,
«Гашларын тагин гојуб, гери һилалә баҳмарам».

(М. П. Вагиф, «Сечилемши әсәрләри»)

Ч. Чаббарлы өз тәssvir дилиндә гәһрәманынын қөзәlli-jини ифадә етмәк, һәм дә буны хүсуси бир тәрздә қөзә чарпдырмаг мәгсәди илә бир нечә јердә онун (гәһрәманын) қөзләrinin вә додагларыны (өзү дә чәм һалда) хатырлады; мәс:

«Назик додаглары нар киләси кими аллығдан жаңыр, қөзләри исә әvvәлки кими құлұмсәјирди»;

«Құләр сон кедишдә қөзләrinini галдырыды. Үзр үстәјирмиш кими, мәнә баҳды. Мән онун баҳышларыны тутдум. О исә утандығындан узун гара киприкләrinи ендириб, ири қөзләrinin мави бәбәкләrinи өртdu». (Ч. Чаббарлы, «Құләр»).

Әлбәттә, бу мисалларда ишләнән «қөзләр» вә «додаглар» исимләrinin һәр јердә ејни дәрәчәдә үслуби әһәмијјетә ма-лиқ олдуғуны сөjlәmәк олмаз. Бурасы шұбәсизdir ки, һәмин үмуми исимләр һәр бир конкрет һалда (мисаллар нәзәрдә тутулур) башга бир үслуби мә'на чаларлығы ифадә едир.

Исmin кәмијјет категоријасына даир дејиләnlәrdәn вә мұхтәлиф мәнбәләрдән кәтирилмиш мисаллардан белә бир үмуми нәтичәjә қәлмәк олар ки, бу категоријасын өзүнәмәхсүс үслуби имканлары вә ңитгән јүкәк, експрессив һиссләри ифадә етмәк үчүн бөjүк әһәмијјети варды.

Исимвлэрдэ мэнсубијјэт категоријасы вэ бунун үслүбү өнөмијјэтти

Мэнсубијјэт категоријасы саһиб олан шәхс илэ мэнсуб әшја арасындакы атрибутив әлагәни билдирир. Мэнсубијјэт категоријасынын шәкилчиләри һәмишә саһиблик мәфһуму јаратмыр. Буна көрә дә һәм аилә-гоһумлуг, һәм һүгүги, ичтимаи әлагәләр вэ бу кими мұнасибәтләри ифадә едән «мэнсубијјэт» сөзү, бир грамматик термин кими, јухарыда көстәрилән саһәләрин һамысыны әнатә едир. Мәним гәләмим, сәнин дәфтәрин, онун аты кими бирләшмәләрдә, доғрудан да саһиб шәхс вэ мэнсуб әшја анлајышы олдуғу һалда, мәним атам, бизим мүәллимимиз, сизин тәләбәләриниз, онун вәтәни кими бирләшмәләрдә саһиблик мәзмуну ифадә олунмур.

Азәрбајчан дилиндә мэнсубијјэт категоријасы истәр әмәләкәлмә јолларына, истәрсә дә јаратдығы мә'на зәңкинлијинә қөрә бир сыра башга дилләрдән фәргләнир. Бу чәһәт мэнсубијјэт категоријасынын бә'зи үслуби имканларынын да мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Һәр шејдән әввәл көстәрмәк лазымдыр ки, башга дилләрдә (мәсәлән, рус, алман вэ с.) мэнсубијјэт мәзмуну билдирир үчүн шәхс әвәзлијинин иштиракы вачибдирсө (моя сестра, Mein Buch кими) Азәрбајчан дилиндә бу, гарыша гојулан мәгсәддән асылы олараг, һәм синтактик (мәним гардашым, сизин китабыныз), һәм дә морфологи (гардашым, китабыныз) үсуулла, башга сөзлә, шәхс әвәзликләринин иштиракы илә вэ бунларсыз да ифадә олуна биләр.

Азәрбајчан дилиндә исмин мэнсубијјэт категоријасы истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи нитгәдә ашағыда үслуби имканлара маликдир:

1. Чүмләнин үмуми мәзмуну вэ үслуби мәнијјетинә көрә мэнсубијјэт шәкилчили сөздән әввәл шәхс әвәзликләринин ишләнмәси вачиб олур; мәсәлән:

«Һачы әми, мәним бу габым тамам он кирвәнкә яғ тутур. Һәмишә дә пешәм апарыб сатмагдыр. Иди нә олубдур ки, сәнин тәрәзиндә једди кирвәнкә кәлир». (Ә. Нагвердиев, «Хортданын чәһәннәм мәктублары»).

Кәтиридијимиз мисалда «мәним габым», «сәнин тәрәзиндә» бирләшмәләринин биринчи тәрәфләрини ишләтмәк мүмкүн дејилдир. Бунларын икинчи тәрәфләринин һәр бириндә I вэ II шәхсин нисбәт шәкилчиләринин (им, ин) ишләнмәсінә баҳмајараг, һәм грамматик, һәм дә үслуби чәһәт һәмин сөзләрдән әввәл мұвағиғ шәхс әвәзликләринин атылмасына (ихтисар едилмәсінә) имкан вермир. Она көрә ки,

мисал кәтиридијимиз эсәрдә Һачы әмијә мурасиат едән кәндил өз габы илә онун тәрәзиси арасындакы уйғунсузлуғу ашкар сурәтдә билдирир үчүн, «мәним» вэ «сәнин» шәхс әвәзликләрини ишләтмәли иди. Демәли, Азәрбајчан дилиндә мэнсубијјэт категоријасынын үслуби хүсусијјэтләриндән бири шәхс әвәзликләринин ишләнмәсінин вачиб олмасыдыр. Бу чәһәтдәп ашағыда мисал даһа мараглыдыр:

—«А киши, сән Шәрәбаны хала кими әждаһаны алдачагсан?

—Алдатмаг—зад јох. Лап онун қозунун габағында Назим мұдафиә еләсін, гој о да тамаша еләсін».

(Мир Чәлал, «Елчиләр гајытды»)

Мәсәләјә үмуми грамматик гајда-ганун вэ грамматик нормалар нәгтәји-нәзәриндән јанашсаг, мисалларымыздакы «онун қозунун» бирләшмәсінин биринчи тәрәфини (онун) асанлыгla атмаг мүмкүндүр, чүнки «өзүнүн» исмидәки «ү» нисбәт шәкилчиси онсуз да бу сөзүн III шәхсә аид олдуғын билдирир. Һалбуки һекајәнин мәзмунундан, сурәтләр арасындакы мүкалимәнин үмуми мә'насындан да көрүндүйү кими, бу конкрет чүмләдә јијәлик һалда дуран III шәхс әвәзлијинин ихтисары мәзмуну вэ үмумән мүәллифин вермәк истәдији идејаны позар.

С. Вурғунун шे'рләриндә мэнсубијјэт категоријалы бирләшмәләрдә III шәхс әвәзлијинин ишләнмәсінин вачиб олдугуна даир истәнилән гәдәр мисал кәтиримәк мүмкүндүр:

«Мәним гәһроманым охујур буну,
Дөрма анасынын бу мәктубуны»;
Онун сәси бу күрсүдән дүнжалара јајылмышдыр,
О, өлүмә зәфәр чалан бир хәстә тәк аյылмышдыр».

(С. Вурғун, «Өлүм күрсүсү»)

Москва! Дүнјада ән бөјүк шәһәр!
Онун дашларында һәјат күлүмсөр».

(С. Вурғун, «Бәсти»)

Бу мисалларда үслуби чәһәтдән диггәти чәлб едән әсас мәсәлә будур ки, бунларда мүәллиф јалныз нисбәт шәкилчили исим дејил, ейни заманда вэ хүсуси олараг, әвәзлијин ифадә етдији шәхси даһа габарыг бир шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг истәјир.

2. Мәтнин мәгсәд вэ мәзмунундан асылы олараг шәхс әвәзликләри ихтисар олунур: Нисбәт шәкилчиси мұвағиғ шәхс мәфһумуны өзүндә әкс етдирир.

Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушунун јаратдығы ифадә имканларындан бири кими, мэнсубијјэт категорија-

сынын шәкс әвәзликләрини ишләтмәдән шәкс анлајышыны ифадә етмәси, ejni заманда, чидди үслуби мәнијјәт кәсб едир. Бу заман охучу вә ja динләјичинин диггәти биринчи нөвбәдә саһиб шәксә дејил, мәңсуб әшјаја чәлб едилр; мәс.:

«Еj көнүл, Күр илә сөһбәти гурттар,
Узундур онсуз да бу дастанымыз.
Сабаһ да «Боздағ» сәфәримиз вар;
Орда күлүнк вуур гәһрәманымыз..»

(С. Вурғун, «Мұған»)

Бурада дастанымыз, сәфәримиз вә гәһрәманымыз исимләриндән әввәл, јијәлик һалда дурмалы олан биринчи шәкс әвәзлијинин чәми уч јердә ихтисар едилмиш, ишләнмәшидир. Бу ихтисарын яратдығы үслуби еффектә кәлдикдә, бу чәһәт, әлбеттә, һәр јердә бир сөвијјәдә дејиллир. Биринчи вә икинчи һалда биз, садәчә олараг, анчаг ихтисардан дашыша биләрик. Үчүнчү һалда исә «бизим» әвәзлијини ихтисар етмәклә шаир мәһз өз гәһрәманыны өн плана чәкмәк, ону бир даһа өз охучусуна хатырлатмаг истәмишdir.

Еjни үслуби хүсусијәти мұхталиф бәдии әсәрләрдән кәтиридијимиз мисалларда да көрүрүк:

«Курлајын, илһамым, сәнәтим курласын
Фыртынам, гасыргам, гүдрәтим курласын».

(М. Мұшфиг, «Құләкләр»)

«Синәм долудур, анчаг дилим тутмур». (Мир Чәлал, Аилә»).

3. Гајыдыш шәкс әвәзлиji «өз» нисбәт шәкилчили исимдән әввәл кәләрәк, I шәхсин өзүнү хүсуси бир тәрздә, даһа гүввәтлә нәзәрә чатдырмасына көмәк едир.

Гајыдыш шәкс әвәзлијинин исимлә јанаши ишләнмәси «әнча» I шәхс әвәзлиji илә I шәхсин нисбәт шәкилчисини тәбул етмиш исмин јанаши ифадә етдикләри мә'наја јаҳын бир мә'на билдирир. Бурада фәрг јалныз «өз» әвәзлијинин даһа гүввәтлә сәсләнмәсидир ки, бунунла да хүсуси бир мә'на чаларлығы—мәңсубијјәт мә'насының гәтилиji ифадә едилмиш олур; мәсәлән:

«Бу бејук шаһәрә пајтахтым дејән—
Өз һаттым, өз ешгим, өз баҳтым дејән..»

(С. Вурғун, «Буруглар сәлтәнәти»)

Нәмин үслуби мә'на вә мәнијјәти биз ашағыдақы мисалларда да көрүрүк;

«Исаи ешги зәфәр чалсы
Өз зәһмәти, һүнәрилә»

(С. Вурғун, «Зәнчинин арзулары»)

Башга, даһа характер олан бир мисала нәзәр салаг:

«Бу дүнјада чох-choх әр кишиләр олуббур ки, әдаләт јолунда ийрми ил Сибирдә чан вериб, анчаг өз јолундан, өз мәгсәдиндән, өз илгарындан дөнмәјибдир, Ало әми...» (С. Рәнимов, «Шамо»).

Бу чүмләдә дә «өз» гајыдыш әвәзлиji тәхминән, синоним олан јол, мәгсәд вә илгар сөзләри илә јанаши, тәкрапла ишләнәрәк, мүәјжән мә'нада јүксек һиссләрин ифадә олунмасына шәрант яратмышдыр.

Жухарыда, мұхталиф мәнбәләрдән кәтиридијимиз мисалларда «өз» гајыдыш әвәзлијини ихтисар етсәк, мүәллифләрин бизә чатдырмаг истәдикләри идеја хејли зәифләјәр; индикى һалда әлдә олунан үслуби еффект алынмаз. Елә һаллар да олур ки, нисбәт шәкилчили сөздән әввәл «өз» гајыдыш шәкс әвәзлијинин ишләнмәси һеч дә вачиб олмур, ја да елә бир әһәмијјәт кәсб етмиш. Буну даһа аjdын вә әјапи, сурәтдә көрмәк үчүн ашағыдақы ики чүмләни нәзәрдән көчирәк:

«...сән бизә гошулсан, сабаһ мән сәни Султанын өз јанына көндәрәчәјәм. Дүз евинә, вәһшинин өз мағарасына!»; «Султан исә өз өмрү бою архајын јашамаг истәмишди». (С. Рәнимов, «Шамо»).

Мисал кәтиридијимиз романын мәзмунуна, сурәтләр арасында кедән мұкалимәләрә, еләчә дә мүәллифин тәсвириндәки идеја истигамәтиң диггәтлә јанащыгда даһа аjdын һисс олунур ки, биринчи чүмләдә «өз јанына», «өз мағарасына» кими бирләшмәләрдә «өз» гајыдыш шәкс әвәзлиji грамматик вәзиғәдән әлавә бир дә үслуби вәзиғә дашыјыр.

Буна көрә дә бу әвәзлијин бурада ишләнмәси, дилимизин бир ифадә васитәси кими, јазычыја көмәк етмишdir. Икинчи чүмләдә исә «өз» гајыдыш шәкс әвәзлијини атсаг да, чүмләниң умуми мә'на, мәзмунуна һеч бир хәләл кәлмир.

4. Мәңсубијјәт шәкилчиси бир сыра һалларда ихтисара дүшә биләр, лакин бирләшмәнин мәзмунундакы саһиблик вә мәңсуб олмаг хүсусијәти ejni илә галыр.

Биринчи нөвбәдә көстәрмәк лазымдыр ки, мәңсубијјәт шәкилчисини ихтисар едилмәси халг данышыг дилинә, хүсусен шифаһи данышыг дилинә даһа чох хас олан бир чәһәтdir. Іәм дә бу, һеч шүбәнисиз, умумхалг дилиндә узун әсрләр боју давам едиб кәлән сәлисләшмә вә дүрүстләшмә просесинин чох бөյүк нәтичәләриндән биридир. Мұасир әдәби дилимизин

һәм јазылы, һәм дә шифаһи голунда, еләчә дә садә данышыг дилиндә көстәрдијимиз бу ихтисар кениш мигјасда јајымыш вә чидди үслуби мәвгә газанмышдыр. Мисаллара мұрачиәт едәк:

«Бәли, бизим чобан сох гочаг оғландыр»; «Кәрәк бизим ишләрә гошулан өз үрөji илә кәлсин»; «...бизим Сурен кими ләри сох сох-сох олсун»; «Бизим һа, бизим галалы Чејран оғлу Мәшәди Гулам һа?» (С. Рәһимов, «Шамо»).

Һәмин мисалларда нисбәт шәкилчиләринин дүшмәси, һеч шүбһесиз, бурадакы исимләрин ишләндикләри чүмлә дахилиндә мә'на вәзифәси илә сох әлагәдардыр. Белә ки, бирләшмәнин бириңи тәрәфинин I шәхс әвәзлијинин чәми илә ифадәси артыг икinci тәрәфлә олан мәнсубијәт әлагәсинин үмуми характердә олдуғуну көстәрир. Елә бу үмумилю жәрә дә икinci тәрәфләр чобанымыз, ишләримиз, Суренимиз вә Мәшәди Гуламымыз тәрәздә дејил, мәһз адлыг һалда, һеч бир нисбәт шәкилчиси гәбул етмәдән ишләнмишdir.

Исимләрдә һал категоријасы вә бунун үслуби әһәмијјәти

Һал категоријасы, истәр грамматик, истәрсә дә үслуби үсүсійјәтләrinә жәрә исимин мүһүм категоријаларындан биридир. Исимләр анчаг чүмләдә башга сөзләрлә әлагәжә кирдикдә мүәjjән бир фикир ифадә олунмасына сәбәб ола билүр. Бунун үчүн исимләр чүмләнин башлыча тәркиб һиссәләриндән бири олан хәберлә идәрә әлагәсине кирир вә мұхтәлиф шәкилләрә дүшмәли олур. Демәли, нитгимизин сох мүһүм үнсијјәт ваиди олан чүмләнин тәшкіл олунмасында исимләрин һал категоријасы бөյүк әһәмијјәтә маликдир.

Һал категоријасы, нисбәтән кениш мә'на вәзифәләrinә малик олуб, үмуми категоријадыр. Белә ки, о, исимләрә анд олса да, бүтүн нитг һиссәләрини (бунлар субстантивләшәркән) әнатә едир. Дикәр тәрәфдән, проф. М. Һүсеинзадәnin көстәрдији кими, «исимләрин һаллаңмасы формача морфологи, вәзифәчә синтактик тәләбләрдән ирәли кәлир».⁵

Азәрбајҹан дилиндә исимин һал шәкилчиләри зәнкин синонимлијә малик олуб, мұхтәлиф инчә мә'на вә мә'на чаларлығынын ифадәсінә сәбәб олур. Һал шәкилчиләринин бириңиң дикәрини әвәз едәрәк, онун мә'на вәзифәсіндә чыхыш етмәси әдәби дилимизин бүтүн тарихи инкишафы боју өзүнү көстәрмишdir. Заман кечдиқчә һәр бир һал шәкилчиси өзүнүн дәгиг мә'насында даһа мөһкәм сабитләшмишdir. Һал шәкилчиләринин бир-бирини әвәз едәрәк мұхтәлиф мә'на чаларлығларыны ифадә етмәсінә көлдикдә, бу, инди дә ди-

⁵ М. Һүсеинзадә, Мұасир Азәрбајҹан дили, АДУ нәшријаты, Бакы, 1954, сәh. 96.

лимиздә мөвчуддур вә үслуб чәһәтдән диггәти чөлб етмәкдәр:

1) *Адлыг һал*. Исимин адлыг һалы билаваситә әшјанын өзүнү көстәрмәjә хидмет едир. Адындан да қөрүндүjү кими, бу һалын вәзифәси әшјанын жалныз адны чәкиб, онун һагында мұхтәлиф фикирләрин ифадәсini тә'мин етмәкдән ибарәтdir. «Ит вәфалы һејвандыр» дедикдә биз үмумијјәтлә итләрин бир үсүсүсийјәтини көстәриrik. Һәрчәнд «ит» исимин үсүмләдә һагында сөһбәт кедән бир һејваны о бириләриндән фәргләндирмәк вә мүәjjәнләшdirмәjә хидмет едир, бунунла белә, бурада бир мұчәррәдлик дә дујулур. «Ит саллагханадан бир сүмүк апарар, өз аяғыны қәсәр» (аталар сөзү) үсүмләсіндәки «ит» сөзү, ejni заманда, мұчәррәдлик билдирирәк, бүтүн чинсләрдән олан итләри өзүндә چемләширир.

Адлыг һалда дуран исимләр бә'зән исимин башга һалларынын мә'на вәзифәсіни дә ифадә едә билир:

Јерлик һал вәзифәсіндә—Јаз әкинчи, гыш диләнчи (Аталар сөзү).

Бурада јаз вә гыш сөзләринин һәр икиси форма етибара илә исимин адлыг һалынададыр. Лакин һәмин сөзләр чүмләдәки синтактик вәзифәләrinә жәрә (бунлар чүмләдә заман зәрфликләридир) өзләриндә јерлик һалын мә'насыны әкс етдирмәкдәdir. Һәгигәтән јухарыда мисал кәтиридијимиз аталар сөзүнүн мә'насы «(О), јазда әкинчи, гышда диләнчи» чүмләсінин мә'насына мұвағиғләр. Эсрләр боју дилин кечирдији тәкмилләшмә вә сөзләшешмә просесиндә ҳалг һәмин ифадәни даһа гыса вә даһа аһәнкдар бир шәклә салараг, «артыг» шәкилчиләри ихтисар етмиш вә мұасир дилимиздәki вәзијјәтә кәтириб чыхармышdir.

2) *Јијәлик һал*. Исимин јијәлик һалы ики әшja арасында идли мәнсубијјәт әлагәсіни ифадә етмәк үчүн ишләнир.

Үслуб нәгтеји-нәээриндән бу һалын истифадә едилмәсіндә мараглы чәһәт сөзләрин јијәлик һал шәкилчиси илә вә һәмин шәкилчи олмадан ишләнмәсidiр.

Мә'лүм олдуғу үзрә, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едән сөз өзүндән әвәл кәлән сөзүн јијәлик һалда ишләнмәсini тәләб едир.⁶ Лакин истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи нитгә дә бу, һәмишә белә олмур. Јәни јијәлик һалда ишләнмәли олан исим үмумилик вә гејри-мүәjjәнлик билдирирсә, онда белә исимләр адлыг һалда дурараг, III шәхс нисбәт шәкил-

⁶ Бах: С. Чәфәров. Исимләрдә һал категоријасы һагында бә'зән гејдләр. Филология факультетинин әсәрләри, Азәрб. Университетинин нәшријаты, Бакы, 1958, сәh. 45.